

Dušan Puvačić

**O *JEŽU*,
U LONDONU
SA LJUBIŠOM
MANOJLOVIĆEM**

PISMA I KOMENTARI

Književnost 1/2007

PISMA I KOMENTARI

O JEŽU, U LONDONU SA LJUBIŠOM MANOJLOVIĆEM

Dušan Puvačić

Sreli smo se, posle više od dvadeset godina, ni danas ne znam tačno koliko, igrom slučaja, u kapeli Hajgejskog groblja, jednog prohladnog januarskog prepodneva 1995. Javio mi je neko da je umro Mitko Čalovski, bivši ambasador SFRJ u Londonu, i da će biti sahranjen tog dana na groblju u blizini mog stana. Upoznao sam se s njim kad je, jednom prilikom, došao na School of Slavonic and East European Studies, da otvori neku konferenciju posvećenu Jugoslaviji. Zapamtio sam ga po tome što je tad, u svom pozdravnom govoru, rekao da je jedan od retkih jugoslovenskih ambasadora koji čitaju knjige. Kad je počela jugoslovenska kriza ponovo se, kao penzioner, obreo u Londonu. Često smo se viđali na skupovima gde se raspravljalo ("stručno") o svemu i svačemu u vezi s Jugoslavijom (bilo ih je tih godina toliko da se na sve nije moglo ni otići) - i uvek prijateljski proćaskali. Vest o njegovoj smrti stigla je potpuno neočekivano.

U kapeli, tokom oproštajne ceremonije, primetio sam, tačno preko puta mene, visokog, malo pogurenog, postarijeg čoveka, u dugom tamnoplavom zimskom kaputu, kako me s vremena na vreme ošine pogledom. Učinilo mi se da ga odnekud poznajem. Ošinem pogledom i ja njega i mislim: znam da ga znam, ali odakle ga znam? Kad je kovčeg iznesen iz kapele, odlučim da mu priđem i utvrdim ko je. On se nasmeje i kaže: "I ja neprestano mislim isto što i vi. Znam da vas znam, ali ne znam gde da vas smestim. Ja sam Ljubiša Manojlović." Odgovorim: "Književne novine". A on: "Duško!" Posle sahrane smo svratili u obližnji pab na "podušje" i, ukratko, obavestili jedan drugog o stanju trenutnom. On, sa ženom Dušicom, došao na dva-tri meseca u London, u posetu ćerci, zetu i unuci, a ja na Ostrvu već preko dvadeset godina, na univerzitetu. Da se obavezno vidimo! Da, kažem, ali ne samo u četiri oka, niti samo porodično. Hajde da se dogovorimo kad biste mogli doći na Londonski univerzitet, gde već duže vremena Udruženje srpskih pisaca u inostranstvu održava predavanja ili književne večeri, kad se u Londonu zateknu, ili se specijalno pozovu, naši pisci nastanjeni u raznim delovima sveta. Vas ne želim da propustim.

Dogovorimo se da to bude 7. februar. I tako je, pod stare dane, upravo tu, u tom hajgejtskom pabu, počelo naše pravo prijateljstvo.

Udruženje srpskih pisaca u inostranstvu, ili ASWA (Association of Serbian Writers Abroad) osnovano je 1951. u Londonu, na podsticaj Slobodana Jovanovića. Na osnovu pisanih tragova i sećanja još živih članova, vidi se da je osnovna javna delatnost Udruženja bila usredsređena na organizovanje javnih predavanja. Rad Udruženja je obnovljen 1992. godine, kad su članstvo (svedeno na nekoliko imena zbog starosti, bolesti i smrti) proširili mlađi pisci koji su se u to vreme zatekli u Engleskoj. Prvi zajednički javni nastup starih i novih članova bila je komemoracija posvećena Borislavu Pekiću, 20. februara 1993. U toku ratnih godina i sankcija, kad su kulturne veze između Jugoslavije i Velike Britanije bile gotovo u potpunom prekidu, Udruženje je, uglavnom na Londonskom univerzitetu, u prostorijama Škole za slavenske i istočnoevropske studije (gde sam predavao), priredilo preko dvadesetak književnih večeri na kojima su gostovali mnogi ugledni i poznati pisci (Ivan V. Lalić, Slobodan Selenić, Kolja Mićević, Predrag Palavestra, Svetozar Koljević, Mihajlo Pantić, Matija Bečković, Antonije Isaković, Radoslav Petković, Dragan Velikić, Vladimir Bajac, Predrag Marković, Mića Danojlić i dr.), kao i članovi Udruženja koji žive u Engleskoj.

Ljubišu sam upoznao u redakciji *Književnih novina*, negde u jesen 1963, kad su ga Tasa Mladenović, direktor i glavni i odgovorni urednik lista, i urednik Predrag Palavestra, pozvali da preuzme rubriku Božidara Božovića "Onako, uzgred", koji je zbog novih obaveza na poslu morao prekinuti da je vodi. Ljubiša, tada urednik (glavni i odgovorni) *Ježa*, obratio se čitaocima sledećim rečima (*KN*, 209, 1. XI 1963):

"U prošlom broju *Književnih novina*, beleškom "Kraj čina", moj prethodnik u ovoj rubrici sa žaljenjem se oprostio od čitalaca i Redakcije, koja mu je, kako kaže 'omogućila da iz broja u broj' piše svoje komentare, ne pokušavajući da mu se u posao meša (pa i onda kada je imala razloga da se po glavi počese').

Kao čestit naslednik, čuvanje ovih simpatičnih prava smatraću pitanjem časti. Svestan sam i svoje odgovornosti koja se u takvom slučaju podrazumeva. A šta će iz svega toga proizići, i ko će se sve češati po glavi, videćemo."

Sledeće četiri i po godine Ljubiša je svake dve nedelje svraćao u redakciju. Donosio je svoj prilog, pročaskao s Tasom ili nama mlađima koji smo se tu zatekli, dolazio ponekad na prelom u štampariju "Glas", da nešto precрта ili dopiše ili, ne daj

Bože, skrati. Nije bilo nikakve intimizacije. Poštovali smo njegove godine i njegov urednički ugled i održavali generacijsku distancu.

A onda je u januaru 1968, ni nedelju dana pošto su *Književne novine* obeležile 20. godina izlaženja, počelo veliko češanje, ili bolje reći velika čistka – seča knezova, kako smo ponekad govorili. Gradski komitet je, u specijalno štampanoj brošuri, namenjenoj i dostavljenoj svim članovima Saveza komunista na teritoriji Beograda, nabrojao sva nedela i ogrešenja lista i pojedinih saradnika, i na tri maratonska plenarna sastanka pisaca-komunista raspravljao o njihovoj odgovornosti. Bili su to “otvoreni” partijski sastanci, kojima su imali pravo da prisustvuju ne samo pisci- članovi Saveza komunista nego i obični smrtnici. Ljubiša i njegova rubrika su dobili najviše batina. Manje-više svi optuženi članovi redakcije – i partijci i nepartijci - hrabro su se, ali bezuspešno, branili. Presude su bile unapred izrečene. Redakcijski komunisti su bili kažnjeni, ko ukorom, ko opomenom, ko isključenjem. Novine pune detaljnih izveštaja i fotografija sa plenuma. Listovi, preko cele strane, objavljuju naslove: “Mladenović i Manojlović isključeni iz Saveza komunista” – kao vest od epohalne važnosti. I dok, predstavljajući Ljubišu onima koji su došli na njegovo londonsko književno veče, prepričavam ukratko šta se to događalo davne 1968. i objašnjavam zašto je do svega toga došlo, prisetim se kako su *Večernje novosti* morale da donesu čak i ispravku. Ljubišine kolege u *Ježu* su odbile da prihvate instrukciju Gradskog komiteta i Ljubišu isključe iz Saveza komunista – dok sami ne pročitaju tekstove zbog kojih je bio kažnjen i saglase se da zbog njih zaslužuje da bude izopćen. Međutim, okrivljeni je, normalno, bio isključen, uskoro posle toga, na sledećem sastanku u Gradskom komitetu.

Celo to “Ljubišino veče” u Londonu ostalo je zabeleženo na video snimku dugom gotovo dva sata, koji mi je kasnije dao njegov autor, gospodin Nikola Munjas. Umesto da prepričavam ono o čemu je Ljubiša govorio - a i zbog toga što je to bio jedinstven slučaj da je celo izlaganje jednog našeg gosta bilo snimljeno - odlučio sam da skinem sa trake sve što je rekao, odstranim neminovni balast usmenog kazivanja, i ponudim to čitaocima kao njegovu živu reč.

Posle moje uvodne priče, uzima reč Ljubiša:

“Uvodno slovo je bilo nekako suviše povoljno za moju ličnost. Međutim, to što smo bili borci na istoj barikadi verovatno je razlog što Duško ovako lepo govori o svom jednom ratnom drugu.

Dragi moji, drage moje, ja vas srdačno pozdravljam, sa željom da vam veče provedeno sa mnom bude prijatno, jer to što ste došli u ovako lepom broju na neki način me obavezuje da ne budem suviše dosadan, i da vreme provedeno sa mnom posle ne ocenite kao svoje izgubljeno vreme.

Posle završene velike mature u rodnom gradu Kragujevcu polazio sam na studije u Beograd. Voz polazi, a majka viče: "Piši, Ljubiša!" Poslušao sam dobru majku, pa sam pisao priče i romane. Međutim, o tome večeras neće biti reči. Uopšte ovo nisam zamislio kao uobičajeno književno veče, kad pisac uglavnom čita svoje radove, čita, čita, dok ne uspava publiku. Možda ću vas i ja uspavati, ali na nešto drukčiji način.

Posle Drugog svetskog rata, pune dve decenije, bio sam glavni i, podvlačim to, odgovorni urednik *Ježa*. Smatrao sam da će vas zanimati da vam ispričam kako sam se za tih dvadeset godina ja provodio u *Ježu* i kako se *Jež* provodio sa mnom. To činim, između ostalog, i zato da bih se uključio u obeležavanje 60-godišnjice izlaženja jednog lista, jednih novina, koje se, mislim, sasvim opravdano, ubrajaju u značajan domet, u lepu tekovinu naše žurnalistike. Pre šezdeset godina, ili tačnije 5. januara 1935. godine, prodavci novina u Beogradu, pa i u svim gradovima Srbije i cele Jugoslavije, izvikivali su ime ovog novog lista, u uslovima cenzure, u uslovima ograničavanja slobode štampe. Publika je sa velikim zadovoljstvom prihvatila taj novi list, između ostalog i zato što se zvao *Ošišani jež*. Publici je bilo jasno da taj list već samim svojim imenom tera malo uznos cenzuri, podsmeva joj se. I začudo, listu je iz broja u broj strašno rastao tiraž. Neobično brzo narastao je na stotinu hiljada primeraka, što je za predratne uslove bilo neverovatno za jedan list koji se tek pojavio. Zavoleli su ljudi *Jež*, jer su ga shvatili kao ozbiljan list za humor i satiru; kažem satiru, to jest za ozbiljnu društvenu kritiku koja se saopštava i na lak, na neki neozbiljan način, ako smem tako da kažem. *Jež* je, između ostalog, taj ogroman uspeh, od samog svog početka, imao da zahvali i činjenici što su se pri stvaranju projekta okupili bili dobri pisci, dobri slikari, odlični novinari. Inicijator, otac *Ošišanog ježa* bio je ugledni urednik *Politike* Dobrica Kuzmić. Otac, kažem, *Ošišanog ježa*, mada ga je karikaturista Sabahadin Hodžić nacrtao kao majku - drži ježa kao dete na ruci.

Prvi urednici tog novog neobičnog lista su ugledni *Politikin* karikaturist Petar Pjer Križanić, veliko ime jugoslovenske karikature, i Živojin Bata Vukadinović, jedan od najdarovitijih novinara beogradskih, takođe urednik *Politike*. Taj list nije blistao

možda u toj društvenoj kritici, jer je stalno bio mnogo ograničavan. Razmahne se jedino kad padne stara vlada, pa podsmevajući se staroj vladi na neki način podsmehne se i osobinama vlade koja dolazi, a koju krase one iste recimo negativne osobine. Onda je bilo trenutaka kad *Jež*, ukoliko uspe da se otme cenzuri, napravi geg enciklopedijski slavan... Poznat je slučaj kad je, povodom dolaska Hitlerovog prvog doglavnika Henriha Geringa u Beograd (Gering je bio gost jugoslovenske vlade), *Jež* u tom trenutku upotrebio onu latinsku poslovicu *De gustibus non est disputandum* - O ukusima ne treba raspravljati. Promenio je samo jedno slovo: *De gostibus non est disputandum*.

Ja bih sad mogao da vam nešto kažem i o početcima svoje saradnje. Pitaju me često na književnim večerima kojima sam prisustvovao u raznim krajevima Jugoslavije, kako sam sâm postao humorista i satiričar. Davao sam ovakav odgovor: "Rodio sam se", kažem, "u vreme dok su još rode donosile decu na svet. Kao budući marksist morao sam se buniti protiv tog tako zaostalog načina. Vikao sam 'Ua! Ua! Ua!' Roda, braneći svoje parče hleba, kljunula me malo u glavu; naišle su i neke svrake koje su mi nešto mozga popile – drukčije ne bih mogao da objasnim zašto sam u zrelih godinama počeo da se bavim humorom i satirom.

Počeo sam, u stvari, da se bavim skoro od malih nogu. Bio sam srećan kad se pojavio novi list *Ošišani jež*. Kad je redakcija raspisala neku vrstu mobilizacije svih mogućih i nemogućih humorista i satiričara, ili ljudi koji se tako osećaju, ja sam odmah poleteo da sarađujem u tom *Ošišanom ježu*. Sećam se i prve stvari koju sam *Ošišanom ježu* iz svog Kragujevca uputio. Tamo je bio poslanik Jugoslovenske nacionalne stranke ugledan stari gospodin sa dugačkom bradom. Bio je član vladajuće partije, Jugoslovenske nacionalne stranke, kako se zvala. Voleo je malo i da filozofira. Imao je običaj da kaže: "Ljudi, sve će biti, samo nas neće biti." I onda je taj gospodin Gedža držao zbor u obližnjoj varošici Batočini. Tamo ga gađaju jajima, gađaju kamenjem. Ja sam, pominjući tu njegovu rado upotrebljavanu sentencu, "Sve će biti, samo nas neće biti", zabeležio u *Ježu* – "a samo njega izudaraše." Posle me Gedža jurio ulicama Kragujevca. Međutim, interesantno je da sam ja toliko bio oduševljen novim listom *Ošišani jež*, u kom sam počeo malo da sarađujem, da sam pred takozvane petomajske izbore 1935. godine, u Kragujevcu, nekoliko meseci posle pokretanja *Ježa*, i sam pokrenuo sličan humoristično-satirični list. Dao sam mu ime *Zavrzlama*. U prvom broju pomenuti su skoro svi važniji ljudi Kragujevca, razni javni radnici, pogotovu ljudi izrazito politički aktivni. O svakom je ponešto sa smešne

strane rečeno. I sad, što je bilo strašno – to izišlo o svim tim Kragujevčanima, a svi poznaju glavnog urednika! Jedva sam živu glavu iščupao.

Te izlete u humor i satiru sam tako počeo. To moje razočarenje utoliko je bilo veće kad sam posle Drugog svetskog rata, u obnovljenom *Ježu*, takođe počeo da saradujem. Dosadilo mi bilo da pišem o kulacima, dosadilo da pišem o raznim bakalima, o poraženom neprijatelju, o nacizmu, o fašizmu; takođe mi nekako bilo izanđalo da pravim neke beleščice. Računao sam – nema smisla seći glave mrtvim Turcima, pa sam se prevario i napisao štošta u obliku humoreski i o našim ljudima koji su opredeljeni za to novo društvo, a ponašaju se na stari način. Odmah su počela okapanja, doduše po gradskim, opštinskim, reonskim komitetima; još to nije dobilo ne znam kako velike dimenzije, još nije otišlo na gornji sprat. Kažem vam, skoro sam bio odlučio da sasvim prestanem da se bavim humorom i satikom. A kako se desilo da 1948. godine ipak prihvatim dužnost glavnog i odgovornog urednika *Ježa* ne bih imao vremena večeras da objašnjavam. Prihvatio sam tu dužnost i, verujte, odmah ušao tamo sa željom da na neki način pojačam satirični izraz u tom našem *Ježu*. Međutim, vrlo sam brzo osetio da od toga teško šta može biti. Odmah sam nekako udario glavom o zid. Zatekao sam tamo jednu skoro nezamislivu organizaciju. Pored mene, koji sam tu bio neka vrsta popa, postojala su još četiri nad popom popa, takozvani spoljni redakcioni odbor, sve ljudi vrlo dobro viđeni u Centralnom komitetu. Pa da se slučajno oni ne bi izlagali nekakvoj opasnosti, da njima bude zamereno što je u *Ježu* izišlo ovo ili ono – otvarali su četvore oči i često sprečavali da budu objavljene i najnaivnije stvari.

Pošto je to list za humor i satiru, recimo nađe se, u pripremljenom materijalu, kratka beleščica, kratka humoristička beleška o tome kako pitaju Lulu je li ove godine krupan krompir. A on odgovara: "Ovi veliki krompiri jesu, a ovi mali nisu." Odmah zabrane to, jer to može da uvredi Vojvođane. Ili, Crnogorac jaše konja, pored njega tabana žena. Pitaju Crnogorca kud je krenuo. Kaže: "Vodim ženu doktoru." E sad, ni to se ne sme, jer to može da uvredi Crnogorce. Karikaturist Đirić, odličan karikaturist, napravi vrlo nevinu šalu o pijaci, o prilikama našega snabdevanja. Kao, čovek sretne čoveka na pijaci, pa onda jedan kaže: "Jao, ja dok se okrenem - odmah sve poskupi." "A ti," kaže, "nemoj da se okrećeš." To je njegova jedna sasvim nevinna šala, i beleška o tome kako naše snabdevanje nije bogzna kakvo, i kako nam cene skaču. Ne daju ni to. Ne može, jer će ostaviti vrlo loš utisak o opštem društvenom položaju našem i našem standardu.

Ono što je posebno smetalo bila je vrlo naglašena i stalno naglašavana teorija o takozvanoj pozitivnoj karikaturi. To jest, karikatura naša, naša karikatura u socijalizmu, ne sme da izlaže kritici neke naše društvene mane, nego naprotiv, da se trudi da na svaki način izrazi naše uspehe, naše rezultate. Ta teorija o takozvanoj pozitivnoj karikaturi bila je u svim glavama članova Centralnog komiteta sa kojima sam kontaktirao, pa i u glavi Đilasa, kome su u tom trenutku još vijuge radile na stari način. Kasnije se pokazalo da on i drukčije može da razmišlja. U tom trenutku bio je upravo nesnosan. Stalno je insistirao da kroz karikaturu bude izražen ovaj ili onaj uspeh. I tada smo mi, zahvaljujući naglašenoj teoriji o pozitivnoj karikaturi, u mnogo brojeva doneli karikature te u čast 1. maja, te 29. novembra, tako da kad to danas čovek pogleda, stvarno je to za jednu antologiju ne humora i satire, nešto za muzej naših neduhovitosti.

Ne samo da su tražene takve karikature, nego i takvi tekstovi. Sećam se, stihoklepac je spremio za *Jež*, jednoga proleća, ovako nešto:

Doletele opet laste,
Svaka ispod svoga krova,
Al će da se zaprepaste
Kad naselja vide nova.

A slagač to ovako složio:

Doletele opet laste,
Svaka ispod svoga krova,
Al će da se zaprepaste
Kad nasilja vide nova.

Te štamparske greške mogu da budu vrlo opasne. U to isto vreme, u listu *Zadruga*, bio je neki članak o tome kako će narodi Jugoslavije ostvariti sve svoje ciljeve pod rukovodstvom druga Tita. A ta rečenica složena i odštampana ovako: "Sve svoje ciljeve narodi Jugoslavije ostvariće pod rukovodstvom drugog Tita." Stvar se završila time što su glavnog urednika odneli u koronarno odeljenje.

Raskid sa Informbiroom - mislio sam i ja, i svi mi u *Ježu* smo mislili – da će dovesti do nekog preokreta u našem odnosu prema satiri. Pošto je ona teorija o takozvanoj pozitivnoj karikaturi proizvod uglavnom sovjetske komunističke štampe i shvatanja o tome kako štampa u socijalizmu treba da izgleda – mislili smo sad će se odjednom otvoriti polje za jednu drukčiju satiru, za drukčiji prilaz društvenim pojavama. Izmislili smo onda, prema onome što su Rusi na ulicama kad je

oslobođen Beograd pisali “min njet” – nema mina, razminirano – mi smo za tu vrstu humora izmislili izraz “vic njet”, i onda tvrdili da ode nisu za humoriste, da humoristi i satiričari ne mogu pisati himne i smatrali smo da je sad došlo vreme kad nećemo pisati ni himne ni ode ovom našem poretku. Međutim, ništa nije bilo od te naše teorije. I dalje je zastupana teorija o pozitivnoj karikaturi, jer, kažu, dosta je što o našoj zemlji nepovoljno pišu tamo u Sovjetskom Savezu – nemoj sad da to isto radimo ovde! I, praktično, ni do kakvog razvoja satire nije ni došlo. Nisu se prilike u tom pogledu ni malo izmenile, i prosto je neverovatno kako smo se mi ipak u jednom trenutku oteli, pa nešto pokušali da ostvarimo. U tome je veliku ulogu odigrao književnik Branko Ćopić, koji je bio jedan od najaktivnijih saradnika posleratnog *Ježa*. On je shvatio, kao što sam i ja otprilike razumeo, da je dosta tog sećenja glava mrtvim Turcima, da treba nešto progovoriti o ljudima koji pripadaju ovom sistemu, naročito o ljudima koji nešto znače u tom sistemu, pa su već počeli da se odvajaju od naroda. Onda je napisao svoju poznatu “Jeretičku priču”, objavljenu u *Književnim novinama*, i priču “Ko s đavolom priče piše” koju sam objavio ja u *Ježu*. Ja sam tu priču Ćopićevu pustio ne pokazujući je onim, kako ja to kažem, nad popom popovima, članovima spoljnjeg redakcionog odbora, jer sam pretpostavljao da će sa njima biti nekakvog okapanja. Međutim, kad je prvo *Jež* izišao, grom je udario sa daleko veće visine. Taj podatak je malopre saopštio Duško. Na Kongresu Antifašističkog fronta žena u Zagrebu, lično predsednik Tito udario je po Ćopiću, po *Ježu*. Ja sam tog dana malo kasnije stigao u redakciju. Nisam bio ni pročitao novine. Vidim, svi prebledeli. Šta je? Da se javim Centralnom komitetu... Moram da se javim Centralnom komitetu. Javi mi se neka Zdenka Šegrt, bila je član Agitpropa. Kaže, Đilas te traži celo jutro. Da te je našao - da znaš da bi ti pala glava, streljao bi te. Ja znam, nije više 1943, nego 1948, ne bi me baš streljao, ali takav glas bije velikog čoveka. Treba li da dođem u Centralni komitet? Kaže, ne treba – mi više s tobom ne razgovaramo.

Obrazovana je komisija Gradskog komiteta i pred njom, iz večeri u večer, nesretni Ćopić i Zulfikar Džumhur, koji je ilustrovaio njegovu priču i u isti mah, u tom broju *Ježa*, objavio jednu karikaturu na račun rukovodilaca koji suviše arče benzin. Takvo je bilo vreme. Benzina malo, zemlja siromašna, i sad kad čovek gleda ovaj London u kome samo šibaju automobili, malo čudno izgleda da je to bio veliki društveni problem – ali bio je. Ljudima je to strašno padalo u oči, kad šiju oni “mercedesi”, u vreme kad nema prevoza za drvo, kad nema prevoza za ugalj itd.

Gradski komitet je, kako reko, nekoliko večeri vukao tamo pred komisiju Ćopića, Džumhura i mene, pa su ta ispitivanja, za čudo jedno, trajala satima, kao da tu ne znam šta ima da se objašnjava, a stvar je sama po sebi jasna. Međutim, insistirali su, da ponovo, ukoliko se pospemo pepelom, da se još jednom pospemo, da slučajno upadnemo u neku kontradikciju. Naročito jedno je pred tim ispitivanjima izgledao siromah Branko Ćopić, jer je on bio i na najvećem udaru kao pisac priče "Ko s đavolom priče piše". On jadnik kaže "Moja satira", a predsednik Komisije kaže "Tvoja klevetnička satira". A onda Branko obori oči pa kaže – "Jest, moja takva satira..." Završilo se to time što je Branko Ćopić kažnjen bio ukorom, a Džumhur i ja opomenama. Ukor je bio, u tom trenutku, ozbiljnija, teža partijska kazna nego naše opomene. Sećam se trenutka kad smo, posle izrečene kazne, izlazili iz Gradskog komiteta. Džumhur kaže: "Ja vala nikada više neću nacrtati karikaturu na naše unutrašnje prilike" – i, što je interesantno, taj Džumhur, mudri taj Turčin – koga smo voleli i zvali ga iz milošte Tučinom – nikad više karikaturu na domaće prilike nije napravio. A nesretni Branko kaže: "A ja ne znam o čemu bih drugom osim o domaćim prilikama."

Posle nekoliko meseci ja sam upriličio da iziđe jedna zajednička zbirka humoreski nekoliko nas humorista. Onda mi je Ćopić poslao pet svojih priča, nabrojao sve naslove i završava pismo (to mi se pismo slučajno sačuvalo) rečima "Nadam se da se ovim mojim pričama neće ništa zamjeriti." Još je, jadan, bio pod tim pritiskom. I dugo ga je to, godinama držalo, dok se nije oslobodio tog unutrašnjeg pritiska. Kad je desetak godina kasnije izbačen iz Partije, zato što je davao nekakve izjave u Sovjetskom Savezu, kako u našoj štampi, kulturi uopšte, preovlađuju američki uticaji (tako je glasila njegova izjava) - onda ga je Gradski komitet izbacio iz Partije, a ta je odluka saopštena u partijskoj organizaciji *Ježa*, gde je Branko Jopić bio povezan kao član takozvanog Izdavačkog saveta. Kad se završila ta parada sa saopštavanjem njegove kazne, Branko vrlo šeretski ustade i reče: "Dobro, dobro, ja vidim isključiste me. Međutim, ja sam pisac. Po domovima Armije i domovima kulture gostujem, i sad su me neki zvali. Sad javljaju da se sala kreči. Hoćete li mi reći, dokle će to da se kreči?"

Tada sam, pored te partijske kazne koju sam dobio, ja bio i izbačen iz *Ježa*. Godinu dana sam malo luftirao, nekoliko meseci bio van svakog posla. Posle nekako sam se snašao kao urednik ilustrovanog lista *Duga*. Međutim, šta se dogodilo posle godinu dana? Mene tek zovu da ponovo odem i prihvatim dužnost glavnog urednika

Ježa. Naime, dogodila se neka reorganizacija u Savezu komunista, pa sa nadležnosti onog opštejugoslovenskog Centralnog komiteta Partije, neke funkcije su prešle na republičke komitete, pa je, između ostalog, na brigu Republičkog komiteta prešao i *Jež*. Taj Republički komitet, pošto je u *Ježu* bilo nekih zađevica i pretpostavljalo se da ću ih ja nekako razrešiti, navali da se ja vratim, i ja se vratim. Mislio sam, sad ću imati na glavi ipak nešto malo niži komitet, pa će možda stvar biti na neki način povoljnija. Međutim, šta se desilo? U velikoj brizi da se sad nešto sa *Ježom* ne dogodi što bi nepovoljno moglo da odjekne, pa da i oni imaju posledica – zato što su preuzeli kontrolu *Ježa*, a ne vrše dobro tu kontrolu – stalno su me zivkali u taj niži komitet. A ne samo oni, nego ni onaj veliki Komitet, onaj opšti, nekako nije prestao da vodi tu brigu. Po inerciji, nastavio je da brine šta će izići u sledećem broju *Ježa*, pa me zove i u taj drugi komitet. Tako da ja idem više od jednog do drugog Centralnog komiteta, nego što sedim u redakciji. Jedina korist je od toga bila, ako želim nešto za svoju dušu da uradim, da pobegnem, da niko ne zna gde sam bio, a da onda kažem kako sam u Centralnom komitetu, što nije moglo da se kontroliše.

Naročito aktivan iz Centralnog komiteta Jugoslavije u toj brizi šta će *Jež* doneti bio je član Politbiroa, Presbiroa, Agitpropa, šta li (oprostite, omatorio sam, imam osamdeset i koju godinu, pa ne dolazi prava reč pod jezik) – Vlada Dedijer. Stalno je zivkao, te ovo te ono. Iziđe u *Ježu* humoreska o tome kako se neka radnička porodica, u trenutku kad je raspisan Narodni zajam, koleba šta da radi - da li da upiše nešto ili ne, jer su to znatna sredstva koja treba odvojiti od dnevnih troškova. Međutim, on se razviče. "Kako može neko da se koleba, kad se zna da na ovo upisivanje zajma ljudi s pesmom idu. Drukčije se taj zajam ne upisuje." Posebno često se javljao u želji da proturi neku karikaturu u korist *Crvene zvezde*, a protiv *Partizana*. I sad, iziđe ta karikatura, i eto, javlja se načelnik Generalštaba Peko Dapčević da utvrdi otkud ona karikatura, ko ju je smislio. Ja, razume se, ne smem, kao urednik, da kažem ko je dao ideju, a znao sam da će on da da ideju za neku karikaturu koja bi bila povoljna za *Partizan*, a na štetu *Crvene zvezde*. I on sad daje tu ideju. Ja kažem da je nekako neprihvatljiva, da bi je trebalo doraditi. Onda se on za jedan sat ponovo javlja sa novim predlogom. Pa to traje čitavo pre podne. Javlja se on ili neki pukovnici, generali i drugi. Celo pre podne Generalštab smišlja karikaturu protiv *Crvene zvezde*. Da je u tom trenutku napadnuta Jugoslavija, ja mislim da bi bilo vrlo nepovoljno, s obzirom na to da je Generalštab angažovan na jednom takvom drugom pitanju.

Šta sve nismo organizovali! Prvo savetovanje jugoslovenskih komunista, satiričara, o pitanjima humora i satire. Došao nam je Milentije Popović u ime Politbira i, između ostalog, nam savetovao da ne treba da se upuštamo u pisanje satiričnih priča i crtanje satiričnih karikatura, dok se na neki način ne dogovorimo s njima iz Centralnog komiteta. Znači, prvo se dogovoriti, a posle ostvarivati to svoje književno ili ne znam kakvo kritičko delo. Gledali smo ga malo belo, jer to nije nikako u prirodi stvaranja bilo kakvog umetničkog dela da odete nekuda, u neki Informbira ili Politbira, ili šta ja znam, da se prvo dogovorite šta da pišete, pa onda da sednete i pišete. Dobro sad, nekako je to savetovanje prošlo bez pravih rezultata, ali lepe rezultate imale su naše neke akademije, naše neke večeri zabavnog karaktera. Između ostalog, jedno veče smo posvetili kritici *Ježa*. Kao, tužilac tuži *Ježa* što se ograničio na mlekadžije, na sitne prodavce, na tapkaroše, na šofere, i tako, ljude koji pripadaju takozvanom našem socijalističkom društvu, ali su deveta rupa na svirali. Kažem, istupili smo vrlo kritički sami prema sebi. Na jednoj od akademija, ja sam govorio o potrebi jačanja satire u *Ježu* i, između ostalog, rekao: "Dogodi se da našem socijalizmu izraste neki nokat. Mislim da treba seći taj nokat, a ne satiru napisanu na taj nokat." Moša Pijade, koji je prisustvovao akademiji, skočio je u prvom redu. Ja vidim, nema šale! Posle smo nekako to sredili, zahvaljujući jednoj okolnosti koja je iznenada ispala.

Između ostalog smo pripremili bili i izložbu karikatura. Velika izložba koja je smeštena bila u današnjem Bezistanu. Još Bezistan nije bio proradio kao kafana i te su nam prostorije bile ustupljene za izložbu karikature. Sveta tušta i tma. Posle tri-četiri dana već smo zabeležili stohiljaditog posetioca. Sva štampa o tome piše. Jednoga prepodneva meni se javlja Tića Stanojević, moj kolega iz predratne *Politike*, lični sekretar Predsednika Tita. Kaže: "Ljubiša, molim te, niko da ne zna! Ali da znaš u četiri sata dolaze Tito i Jovanka da posete izložbu. I došli su nam u četiri sata. Dočekali smo ih Pjer Križanić i ja. Pjer Križanić, onemoćao, pruža ruku. Tito ga pita: "Kako ste?" Pjer kaže: "Ko svi starci." Međutim, Pjer je vršnjak Titov. Tito se isprsi, pored njega još više mlada Jovanka. Ispade to malo neugodno. Zanimljivo je da je Tito vrlo brzo protrčao kroz tu našu izložbu. Nije trajalo to njegovo protrčavanje ni dvadesetak minuta. Onda je poželeo da ga vodimo u redakciju. Mi se nekako nismo bili ni pripremili da ga eventualno vodimo u redakciju, koja je bila odmah iznad Bezistana, u tri-četiri neke sobe, bez ikakvog kluba. Na brzinu sastavismo gore neke stolove, i Tito provede dva, dva i po sata s nama, pričajući o tome kakva satira treba

da bude. "Ne ustručavajte se," kaže, "kritikujte slobodno!" Najednom, nešto što mi stalno zastupamo kao tezu, a niko ne prihvata. I sad, taj Tito, koji je jednom onako oštro istupio protiv satire u *Ježu*, hrabri nas na taj način. Mudar je bio Tito. Veoma mu je škodilo ono istupanje prvi put kad je udario po satiri. Cela svetska štampa ga je prikazivala kao balkanskog despota koji seče satiru. Sad, najednom se dogodilo da je drukčiji stav zauzeo i drukčije stavove izrazio, pa je ta ista svetska štampa pisala o tome kako gospodin Tito podržava satiru. Prema tome, to što je on kod nas došao više mu je vredelo nego nama. Mada je koristilo i nama. Jer, iskreno da vam kažem, toliko je u tom trenutku Tito bio popularan - iako niko nije objavio da će on tu biti sa Jovankom, deset hiljada ljudi se našlo odjednom na Terazijama, čekalo dva sata da on sa Jovankom iziđe samo da ga vide, da ga još jednom pozdrave. A posle toga, *Ježu* je, verujte, skočio tiraž za nekoliko hiljada. Što jeste – jeste, da govorimo pošteno! I dok je sedeo s nama, jedan me detalj veoma fascinirao u vezi sa njegovom ličnošću. Mislio sam, pošto je protrčao kroz izložbu, pošto je to trajalo svega dvadesetak minuta, da on nije ništa registrovao, ništa zapamtio od tih karikatura koje je video. Kad god je bilo reči o nekoj određenoj karikaturi, pokazalo se da on tačno zna kako ona izgleda. Znači, polovinu tih karikatura je za dvadesetak minuta uspeo taj gospodin da registruje. Očigledno, imao je memoriju sasvim izvanrednu. To što je Tito, na taj način, izrazio podršku satiri, mi smo koristili da na svoj način zabeležimo u *Ježu*. Navodno, jež Tita dočekuje. On nacrtan lep kao lutka. Jež se žali: « Druže Tito, hoće da nas ošišaju?» A on kaže: "A vi se ne dajte!" Onako, kao heroj. E, sad, mi smo jedno kratko vreme koristili taj stav kao da je on baš tako rekao. I kad je naša izložba krenula po zemlji, na gostovanje, gde god smo otišli svi predsednici gradskih ili okružnih komiteta prihvatili su se da otvaraju te izložbe, kovali naš *Jež* u zvezde. A neposredno posle Titovog dolaska na izložbu karikatira *Ježevih* počeli su dolaziti, jedan po jedan, od rukovodilaca, svi redom. Niko nije izostao. Prosto nam je bilo već do guše došlo da dočekujemo jednog po jednog rukovodioca i da obaveštavamo štampu, jer svakome od njih je bilo važno da se zabeleži da su i oni došli na izložbu *Ježa*.

Između ostalih, došao je i Leka Ranković. Ja sam tada imao obavezu da nekud otputujem, pa nisam bio prisutan. Posle sam čuo od *Ježevih* saradnika da ih je Leka Ranković veoma šarmirao. Između ostalog, pitao je: "Da li znate zašto smo Tito i ja sami išli u Indiju i Burmu? A nismo vodili ni Jovanku". (To je bilo neposredno posle njihovog povratka iz Indije i Burme.) "Zato", kaže, "što nisam dao da idu muž i

žena zajedno u inostranstvo. Znae kako je, uvek postoji opasnost da oni tamo ostanu.” To je bilo vreme kad su se upravo takve stvari događale. Ili, ispričao je nešto stvarno smešno što je namestio sam život. Predsednik Indije u tom trenutku bio je gospodin Prasad. Znae, one parole - ime jedno, ime drugo, ime treće. I Leka kaže: “Mi vidimo, ogromna parola: TITO RANKOVIĆ PRASAD”. Medeni mesec *Ježa* i rukovodstva nije potrajao dugo. Vrlo brzo smo shvatili da je to pričanje uz vetar. Uz staru uobičajenu kontrolu vodila se briga da u *Ježu* ne iziđe ovo ili ono. Prošlo je dosta godina bez pravih efekata, bez pravih dometa u humoru i satiri.

Ja lično sam, dok sam bio mlad, zato što sam umeo dosta lepo da pričam obraćajući se publici, bio angažovan od strane Beogradske televizije, koja je onda još bila u začetku, da u okviru nedeljnog Dnevnika, po pet ili šest minuta, pravim tako neke humorističko-satirične opaske. I ja sam ih pravio sa mnogo truda. Pripremam se, naučim napamet, pa lepo se onda obratim publici, pa kažem štošta što se meni učinilo i duhovito, a računam da neće niko shvatiti kao opasno. Na primer, kao neki rukovodilac otišao u neki grad i rekao: “Ljudi, kritikujte. Za ljudsku, za poštenu kritičku reč nikom više ne sme dlaka s glave da fali.” Međutim, ljudi, rekoh, ni posle toga nisu se nekako osmelili da kritikuju. Još nešto ćute. Kažem zašto ne počnu da kritikuju makar oni koji su od ranije ćelavi. Ili, u jednom trenutku sam shvatio da bi imalo smisla govoriti o vrlinama i porocima, pa onda kažem: “A poroci, poroci stanuju jedan sprat iznad nas. Drugovi poroci, siđite malo da se družite sa našim vrlinama.” Ja mislim to je nevino, međutim, veoma to uzbudi ljude iz Centralnih komiteta. Javi se Milentije Popović i odmah udari pesnicom o sto da se to obustavi. Tako da ta moja rubrika nije trajala više od tri meseca. Ja potpuno razumem sad napore vlade u Beogradu da strogo kontroliše televiziju, jer televizija je veoma uticajan faktor. Za ta tri meseca o kojima pričam, za ta tri meseca koliko sam, u okviru Dnevnika lično istupao, prosto je neverovatno koliko sam stekao neke vrste neobične popularnosti. Uđem onda u kafanu, ljudi me pozdrave aplauzom. Ozbiljno vam kažem! I shvatio sam zašto to mora da bude presečeno, jer je nedopušteno da neko ko nije ni član ovog komiteta, ni član onog, ni član ovog izvršnog foruma, ni onog, najednom stiče popularnost preko te televizije.

Sad nešto u vezi sa tim istupanjem na televiziji. Pošto sam istupao, izgleda, prilično interesantno, to se publici dopalo, dobijam niz pisama, u štampi izišle povoljne beleške. Onda me je i Zagrebačka televizija, pokrećući neku sličnu rubriku - četvrtkom otvoreno - pozvala da gostujem u okviru te njihove rubrike. Otišao sam,

jednom gostovao, insistirali su da dolazim svakog četvrtka. Ja kažem, ne mogu, dosta mi je teško, međutim dali su mi četiri honorara unapred da me nekako vežu. I pošto smo onda svi bili oskudni, ja prihvatim ta četiri honorara, obavezao se da još četiri puta dođem. Međutim, republički komiteti su se tada malo koškali, ali u tim pitanjima uvek su bili jedinstveni. Posle toga, kada je udareno pesnicom o sto u Beogradu, kad sam presečen na Beogradskoj televiziji, nikad se više nije desilo ni da me Zagrebačka televizija pozove na slično gostovanje. Nisam plakao.

Godine 1965. obeležavali smo 30-godišnjicu *Ježa*. I tad smo napravili veliku izložbu karikatura. Održavana je u Kulturnom centru Beograda, u izložbenim prostorijama. Nismo doživeli neku spektakularnu posetu rukovodilaca, ali došao nam je Leka Ranković, sa Veselinovom, jedno pre podne. Zadržao se dugo na izložbi, sa mnom intimno razgovarao o *Ježu*, o tome kako treba *Jež* ovo ili ono... "Trebaju i karikature rukovodilaca, zašto da ne? Mene slobodno crtajte!" A ja se malo nasmešim, pa kažem: "Baš se vrti po redakciji jedna ideja za karikaturu u kojoj bi bila upotrebljena vaša ličnost." "Kako, kako?" "Evo kako. Kao igrate vi poker sa Evdardom Kardeljom, pa držite četiri žandara u rukama." "Objavite to," kaže, "pa ću vas sve pohapsiti!" Eto, u tome je problem. I onda, pošto se zadržao malo na izložbi, pita me hoću li ga, kao domaćin, sad nekuda pozvati, eventualno u kafanu. Tu je Gradska kafana. Ja kažem "Hoćemo li u Gradsku kafanu?" "Kako da ne." Pođemo mi, i kad smo ulazili u Gradsku kafanu – nedelja podne – on mene obuhvati oko pasa i kaže: "Ala te zezam! Sad cela kafana kaže: al se ovaj Ljubiša pripio uz režim." Nije mogao više da mi naškodi, jer ja sam stalno, u raznim izjavama, u raznim intervjuima, naglašavao kako ne želim da budem režimski komunista. Znači, ne da ne budem komunista (jer sam to bio), nego neću da budem nikakav jerezovac, ni jenezovac predratni, to jest režimski komunista.

Kao što znate, Leka je 1966. oduvao svoje. Mada se meni posle te izložbe karikatura nekoliko puta javljao i doista insistirao na razvijanju humora i satire, i čak 1966. godine za Novu godinu stigla mi je njegova čestitka gde se potpisao Aleksandar i, kako mu se zvala žena, zaboravio sam... Slavka, onako isto kao što je Tito slične čestitke slao – Tito i Jovanka. Znači, imao je, siromah, pretenzije da eventualno uskoro bude Predsednik Republike.

Posle 1965/1966. godine pritisak na *Jež* nije bio na onaj stari način, da se kontroliše direktno iz Centralnih komiteta. Ostavljena je prilična sloboda da mi sami određujemo meru do koje možemo da idemo. Kritika je uglavnom dolazila naknadno,

što je ipak, na neki način, predstavljalo napredak u odnosu na ono kad si, pre nego što stvoriš karikaturan izraz, morao da se savetuješ sa nekim, da pitaš - može li. A za svaku pojedinost se javi ta naknadna kritika, i to vrlo oštro. Na primer, humorista Aleksije Marjanović napiše: "Ceo narod neka klekne, jer on hoće nešto da rekne." Na koga je to Aleksije mislio? Pa otkud znam na koga je mislio, napisao je to. Ili Brana Crnčević napiše: "Neka mi slobodno iskopaju oko, ako poverujem u nešto visoko." Eto, i to uzimaju na zub! Stalno moram da trčim u razne komitete, da nekako opravdam te svoje humoriste.

A posebno neprijatan događaj je bio kad smo jednom objavili jednu reportažu iz Skoplja, gde je naš saradnik kazao otprilike kako Skopljanci neracionalno koriste pomoć koja im je stigla iz cele Jugoslavije posle zemljotresa. Ja sam saradnika Aleksija Marjanovića, koji je tu reportažu napisao, poslao glavnom uredniku lista *Nova Makedonija*, Toši Popovskom, svome prijatelju, kome sam rekao: "Tošo, obavesti Aleksija šta su vam tamo glavni problemi da može što uspešnije da napravi tu reportažu." I baš taj Toša Popovski, glavni urednik *Nove Makedonije*, insistirao je na tom podatku o neracionalnom trošenju pomoći koja iz cele Jugoslavije stiže u Skoplje. Međutim, kada je ta reportaža objavljena u beogradskom *Ježu*, u rukovodstvu Skoplja i Makedonije nastao je takav gromoglasan protest, tako oštar, naravno, na nacionalistički Beograd koji ne priznaje Makedoniji ovo ili ono. Neverovatna stvar, za nešto što oni sami o sebi govore, što sami pišu, ukoliko Beograd piše, onda je to nacionalistički ispad. Ja to u tom trenutku ni pomislio nisam. Nekako, nisam osećao kao da je to nacionalistički ispad. Doživljavao sam Skoplje kao i svaki naš drugi grad u Jugoslaviji. Intiman mi je prijatelj bio Lazar Koliševski, dugogodišnji Predsednik Makedonije, prijatelj iz mladosti. Bio je majstor u kragujevačkom Vojnom zavodu, i u ono vreme kad sam ja izdavao neke listiće po Kragujevcu - bio mi je prodavac tog listova među radnicima Vojno-tehničkog zavoda. Kad sam ga posle rata video na jednom kongresu, u pauzi ga pitam: "Šta radiš?" Kaže: "Ja sam Predsednik Makedonije." I posle ga stvarno vidim, u Predsedništvu sedi Laza. Prijatan, divan čovek beše za moj ukus i za moje shvatanje o tome kako takvi ljudi treba da izgledaju. On mi kaže: "Ljubiša, da si bio u Skoplju kad je taj *Jež* stigao! Slučajno je održavano Sobraње. Izbezumili su se, kaže, jedan po jedan, kad su videli takvu reportažu o Skoplju u jednom beogradskom listu."

Ono što je međutim, meni srezalo glavu bilo je upravo ono o čemu je Duško u uvodnoj reči govorio, moja saradnja u *Književnim novinama*. Ja sam sebi u

Književnim novinama, priznajem, dopuštao ponešto što možda u *Jež* nije ni ulazilo. Smatrao sam, *Književne novine* - književni list, relativno mali tiraž, pa može da se kaže i nešto više. Međutim, nije moglo da se kaže! Kao grom iz vedra neba došlo je do onog plenuma Gradskog komiteta, na kome je Gradski komitet doneo neke svoje odluke o tome kako treba, otprilike, cele *Književne novine* srušiti sa zemljom, ne dopustiti im da se razvijaju kao slobodna tribina. To što su bile optužene za razne "izme" – i za nacionalizam, i za birokratizam, i za unitarizam, i za anarholiberalizam – sve to je još bilo i shvatljivo, s obzirom na to da su se *Književne novine*, razvijajući se kao slobodna tribina, obraćale piscima različitih shvatanja, uverenja, pa možda i takvih koji se napadaju u odluci Gradskog komiteta. Zanimljivo je da sam za sve te razne "izme" – i nacionalizam, i anarholiberalizam, i unitarizam, i šta ti ja znam, optužen ja sam bio kao autor. Što je malo neobično. Više autora – to da. Ali baš jedan da sve te "izme" odjednom ispolji – nekako je mnogo, neobično velim, nije ni malo logično.

Napadnute su, kao strašne stvari, neke moje primedbe recimo o kritici. Ja sam se često, u raznim obraćanjima javnosti, zadržavao na problemima kritike. Smetalo mi je što partijski vrhovi stalno insistiraju na tome kako kritika treba da izgleda. Te objektivna, te ne znam - potkovaná ne znam kako, te rečena u pravo vreme. Ja kažem, ako se te tolike stvari zahtevaju u kritici, ta će lepotica ostajati kod kuće, nećemo imati onda uopšte kritiku. Ili, gospodin Kardelj je strašno insistirao na takozvanoj konstruktivnoj kritici. Kritika mora da sadrži pored kritike i rešenje o tome kako ta stvar koja se kritikuje može da se razreši. Ja sam dopustio sebi mogućnost da se pošalim na to stalno Kardeljevo insistiranje o tome kako kritika mora uvek biti potkovaná i predlogom kako da nepovoljna stvar bude razrešena. Pošalio sam se na taj način što sam rekao: "Ja vidim da se ruši kuća, krov pada, zidovi se ruše; treba li ja sad da svršim Građevinski fakultet da bih mogao tačno, da uz kritiku o tome kako se kuća ruši, kažem i kako je treba sačuvati i kako je opraviti. Dok ja to sve uradim pašće nam, reko, drugovi, kuća na glavu." Ili, tek neko od njih, da li to beše Milentije Popović, govoreći o razvitku naše demokratije kaže kako je naša kritika, između ostalog, prešla reku Rubikon. Ja, komentarišući to, kažem: "Lako nam je preći Rubikon, neku reku u Italiji, istorijsku reku koja ko zna da li je i postojala. Naš je problem kako da pređemo Topčidersku reku."

U ovoj dokumentaciji koju je doneo večeras Duško, najnaivnije stvari iz te moje rubrike uzete su kao ne znam kakvo zlo. Govorilo se, između ostalog, o potrebi

modernizacije političkog života, pa ja dopustim sebi šalu da baš ne razumem mnogo sve te priče o modernizaciji političkog života i pitam da li to možda znači da će se, najednom, Vida Tomšič, slovenačka vodeća komunistkinja, Slavka Dabčević-Kučar, u tom trenutku vodeća hrvatska komunistkinja, i Milka Minić pojavljivati u mini suknjama. To je shvaćeno kao strašna uvreda za neke vrhunske drugarice. A moja kratka beleščica, aforizam - da pauzi mladi piju više krvi, al' da to nije preporuka za pauke koji su ostarili - izazvala je pitanje na koga sam to pauka mislio. U jednoj belešci je bilo nešto o tome kako u Kini govore: "O, jaja, ne bijte se sa kamenjem." A ja kažem: "Za naše prilike, preporučio bih: O jaja, bijte se sa kamenjem. Polupaće se mnoga jaja, ali će shvatiti nešto i kamenje." Kamenje se takođe pobunilo.

Večeras ću da vam pročitam jednu humoresku koja se direktno odnosila na Predsednika Tita, objavljenu u *Književnim novinama* (8. juna 1968). Dao sam joj naslov "Slika".

"Slika se svakog dana, revno, s voljom i raspoloženjem, pojavljivala u novinama. Bez Slike novine više nisu mogle da izlaze, lipsale bi da nema Slike.

Stane mašina, stoji, neće dalje da štampa. Mašinu zaliju uljem, pritegnu svaki šrafić, zapnu da je pokrenu, ona još škripi:

- A Slika?

Brzo ubace Sliku, i mašina počne da peva radostan šlager o Slici u visokom tiražu.

Ono što su živom biću voda i vazduh novinama je bila Slika.

Slika je imala nos pravilan, usta pravilna, brkove i bradu je brijala glatko, pa lice zasipala brašnom.

Slika gledana s leva.

Slika uhvaćena sa desne strane.

Slika sa lica (dva).

Slika zguza.

Slika na konju.

Slika na magarcu.

Slika s još jednom Slikom.

Slika s volom.

Slika u hodu (muškim korakom).

Slika u sedenju (sa vrućom kafom).

Slika sama sa sobom.

Slika s lulom.
Sa bulom Slika.
Slika kako gazi plićak.
Slika kako duboko razmišlja.
Slika u cveću.
U boji slika.
Slika koja raste.
Slika koja se goji.
Slika pre nego što su zaratili žuti mravi.
Slika posle rata s kopcima.
Slikaaa...
Slika kao vrata!

Ali i Slika ima dušu, i treba i ona malo da se odmori od pojavljivanja u novinama, dokle to toliko maltretiranje Slike, zar smo se za to peli na Popokatepet!!

Neki čitaoci su to tako napisali novinama, koje inače crkoše da o svemu, pa i o Slici, čuju glas čitalaca.

Samo, ti koji su to napisali nisu se potpisali. Sumnjivi čitaoci. Otkud mogu čitati novine kad ne umeju ni da se potpišu! Zato im Sliku treba ostaviti. Kad već ne umeju da čitaju, neka bar gledaju Sliku.

Novine nastaviše da objavljuju Sliku, i dalje svaki dan, neumorno.

Slika gledana s leva.

Slika uhvaćena sa desne strane.

Slika sa lica (dva)

Slika zguza...

Slika voli i sama da čita novine. Razvije ih posle ručka. Pročitala bi sve, da bude u toku stvari. Ali kako Slika razvije novine, dremež je uhvati. Zeva Slika. Šta li to može biti, razbija Slika glavu.

Najzad se Slika doseti:

- Već mi je dosadilo da gledam svaki dan sebe u novinama... Alo, uredništvo...

Iz uredništva neće da čuju, tamo se sabrao sve sami stanac kamen.

Slika nema kuda, popušta.

Iz uredništva poleću mlazni avioni da još jednom slikaju Sliku.

U novinama Slika sutradan opet u jednom razmišljanju, dubokom veoma.

Evo o čemu razmišlja slika, duboko veoma:

- Baš su čudni ti čitaoci. Sama sam sebi dosadila, a njima ne. Ali, zar sam ja važna: važni su građani čitaoci.”

Ovo veče posvećeno *Ježu* završeno je uobičajenim pitanjima i odgovorima - i ćaskanjem uz čašu vina. Ljubiša i ja smo istu “predstavu” ponovili mesec dana kasnije, 8. marta, u sali jedne londonske crkve, u kojoj su se svake srede sastajale izbeglice iz Bosne i Hercegovine - uglavnom sarajevski Jevreji. Videli smo se još nekoliko puta, kod nas i u stanu njegove ćerke i zeta, i rastali s nadom da ćemo se ponovo sresti, u Beogradu ili u Londonu.

Onda je, nekoliko meseci kasnije, stiglo Ljubišino pismo:

Beograd, 7. juna 1995.

Dragi naši Tilda i Dušane,

Više puta Dušica i ja dogovaramo se da vam se jedno od nas dvoje javi pismom, pa to tako ostane. Međutim, Dušica baš pravi neke svoje bajadere, pa odjednom spomenu Tildu. Napisala je sijaset radio i televizijskih drama za decu, ali o njima, koliko znam, nikad ništa ne kaže. Međutim, u koliko je kada koju svoju prijateljicu uputila u tajnu svojih kolača, uvek se toga priseti s nekim ponosom. Pošto je Tilda u tome, kako se Dušici učinilo, pokazala čak naglašeno interesovanje, posebno joj je ostala u srcu. Razume se, Tilda je i meni ostala veoma draga, kao i Ti, Dušane. Susret sa vama u Londonu doživeli smo kao sretanje s pravim ljudima, žaleći pomalo što nismo došli u priliku da to bude i više puta.

Što vam se dosad nismo javili, nije razlog samo naš nehat. I adresu smo bili zagubili, ali – kad sam danas zapeo da je pronađem – ipak sam je pronašao. Nego, i bolest nas je, po našem povratku iz Londona, dobro dohvatila i u mnogo čemu omela. Od jednog prijatelja seljaka čuo sam i zapamtio kao nešto lepo rečeno: “Znaš, Ljubiša, ova zima beše blaga, ali ubra dosta naroda.” Mene zamalo ne ubra. Urolog me uputio na snimanje bešike. U domu zdravlja soba hladna, a ja, samo u košulji, deset minuta na nekom ledenom ležaju. Sutra temperatura preko 39°. Zapaljenje pluća. Pošto ipak volim da brigu okrenem na veselje, setio sam se i one narodne priče o roditelju Makedoncu. Naime, cela siromašna porodica – i roditelji i deca – spava na istom proširenom ležaju. Kad mu se učinilo da deca čvrsto spavaju, Makedonac navali na svoju Makedonku. Suvviše se razmlatarao. A jedno dete se

probudi, pa kaže ocu: "A be, tatko, dok to jedno napraviš, pet nas ćeš da utepaš!"
Upravo tako sam se ja proveo sa svojim domom zdravlja.

Kako ste vas dvoje? Ostavili ste na nas utisak veoma aktivnih ljudi. Ko je vredniji? Ko je lepši, to znam. Ali ja time ne želim reći da je lepa samo Tilda.

Dragi Dušane, grabi da uradiš što više dok si u punoj snazi. Kad se dođe u naše godine, Dušičine, pogotovo moje (82), dani se izmiču po pravilu bez nekih rezultata. Dušičina mama, moja tašta, koja je odavno umrla, pošto je iznad našeg stana tavan uvek u strahovitom neredu, vrlo često je jadikovala: « Jao, umreću, a ovaj prokleti tavan neću stići da sredim! » Tavan je i sada u stanju u kakvom je bio za života moje tašte. Ranije sam ponekad pomišljao da se popnem gore i stupim u akciju. Sada čak i ne pomišljam. Pošto sam bio kobajagi neki novinar i pisac, valjalo bi da pootvaram neke stare fijke i bar pretresem razne rukopise. Ne znam ni da li ću to uraditi. A tu je stanje upravo kao na našem tavanu.

Ne znam kako, ali na Kolarčevom univerzitetu su saznali za priču koju sam o svom živovanju u *Ježu* pričao u Londonu, pa su me pozvali da nešto slično i kod njih odgudim. Pristanem, ali se razbolim, a oni zakazali. Još ne sasvim prezdraveo, kad je termin došao, praćen opasnim Dušičinim prekorima, ipak nisam izostao. Pošto je to sad bila repriza, pa bolje umiveno, publika je vrlo lepo primila.

Inače, još pre dolaska u London, sročio sam nešto duži spis (oko 300 strana) o dvema decenijama koje sam proveo u *Ježu*. Naslov sam dao *Vreme kada se «Jež» nije zvao « ošišani » - O putevima i stranputicama humora i satire u vreme Titovog socijalizma*. Dao sam to *Ošišanom Ježu*, koji pokušava da za to izdanje namakne pare. A *Politika* će, kako su me obavestili, letos jedan znatniji deo objaviti kao feljton.

Skoro mi dođe da se izvinim što sam ovoliko pričao o sebi. Čak sam govorio i samo o svojoj bolesti, a bolesna je bila i Dušica. Međutim, mlađa, ona se i iz toga ipak brže izvukla. Možda sam je zato, i u ovom pismu, ostavio u drugom planu.

Prijatan nam je bio vaš nagoveštaj da ćete letos možda dolaziti u Jugoslaviju i imati prilike da nam svratite. To bismo baš voleli. Jer – time i da završim pismo – doista ste nam veoma dragi.

Srdačno vas pozdravljaju Dušica i Ljubiša Manojlović

Posle ovog pisma od Ljubiše dugo nisam imao nikakvih vesti. Javio mi se, kratko, u januaru 1996. i zatim ponovo, godinu dana docnije (9. januara):

"Pre mnogo godina, vozeći se automobilom, mislim, od Kosovske Mitrovice ka Prištini, sećam se da sam usput zapitao šofera Albanca kad stižemo u Prištinu.

Odgovorio je:

- Stiže se za jedan sat.

Nije rekao:

- Stižemo!

A kad uđosmo u Prištinu, reče:

- Stigli smo za jedan sat, hvala Alahu.

Sve je, dakle, u Alahovoj ruci.

Dušica i ja smo za subotu 14. decembra 96. bili već izvadili karte za London, spakovali kofere, izmerili da u svakom nema više od dvadeset kilograma. Želeli smo da Novu godinu provedemo sa unukom, ćerkom i zetom. Bila bi to prilika da se i sa vama, koji ste nam veoma dragi, čujemo i vidimo.

Međutim, pošto je sve u Alahovoj ruci, u petak 13. januara uveče iz mene se, ne lažem vas, zbog čira u stomaku, odjednom prolilo valjda tri litra krvi. Da se nije desilo te večeri nego sutra pre podne u JAT-ovom avionu, bilo bi više no dramatično. Sa dušom u nosu, najzad sam izišao iz bolnice. Odmah sam počeo da čarkam po nekim ormarićima i

nemilosrdno bacam rukopise, da se moja deca, posle mene, time ne opterećuju.

Međutim, pošto - posle one naše poznate gužve 1968 - nigde nisam imao prolaza, a zatim ni energije da plasiram, ostalo mi je u rukopisu nekoliko možda zanimljivih zbirki. Jedna od njih je i "Istorijska čitanka za I i II razred brzog voza". Šta je to, shvatićete iz predgovora koji sam za zbirku napisao. Uzgred vam šaljem jednu od tih šezdesetak pričica. Pretpostavljam da bi mogla interesovati i engleskog čitaoca. Ja, razume se, ne znam tamošnje prilike, niti da li je to baš tako jednostavno tamo u neki list plasirati. Ali ako vam se učini da može, za to vam pružam priliku. Ni na kakav honorar, razume se, ne računam. A ukoliko bi se desilo da ga ima, to bi onda bilo za neko lepo cveće Tildi.

Oprostite što ovo pismo ispada možda duže nego što bi vama dvoma, zaposlenim i vrednim, odgovaralo, ali šta je tu je. Izdržite!

Dobili smo vašu kartu sa Kube. Verujemo da vam je to putovanje, po svemu, moralo biti zanimljivo.

Kad ćemo vas videti u Beogradu? Rekao bih da je zanimljivo i ovde. Na žalost, zanimljivije no što bi bilo normalno.

Dušica i ja vam se zahvaljujemo na novogodišnjoj čestitci. Sve što ste nam poželeli uzvraćamo vam od srca.

Vaši Dušica i Ljubiša Manojlović.”

Predgovor i pomenutu pričicu, “Kako je Hitler lečio psa”, objavio sam kasnije na Internetu, u časopisu *Kritika etc*, koji sam u to vreme uređivao sa Vladimirom Miličićem. Ne znam da li je Ljubiša to ikad video, jer je uskoro stigla vest da više nije među nama - prijatelj koji me je, pod stare dane, osvojio svojom jednostavnošću, skromnošću, neposrednošću i toplinom.